

NAFSNI ANGLATUVCHI TUSHUNCHALAR VA TIMSOLLAR

Almardonova Aziza Almamat qizi

ToshDO‘TAU magistranti

E-mail: azizaalmardonova96@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda nafsning turli tushuncha va timsollardagi ko‘rinishlari yoritilgan. Maqolada nafsning qaysi asarda qanday timsolda gavdalanishi tahlilga tortilgan. Tadqiqotda statistik, qiyosiy-tipologik metodlardan foydalangan holda nafs va unga bog‘liq timsollar manbalar asosida o‘rganilgan. Ibn Sino, Rumi, Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiylarning asarlarida uchragan timsollarning nafsga oid jihatlari tahlil etilgan. Mumtoz adabiyotimizda nafsning qanday timsollari mavjudligi turli obrazlar asosida dalillangan. Mumtoz adabiyotimizdagi asarlarda nafsning qushlar timsolida uchrashi alohida terib olingan. Yovvoyi hayvonlarda uchragan ayrim nafsga doir jihatlari misollar asosida dalillangan. Boshqa obrazlardagi tushunchalar esa umumiy jihatdan saralangan. Tadqiqotda nafsning asarlardagi qahramonlarda yaxshi va yomon jihatlari borligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Nafs, ayol, yobon qush, karkas qush, tuyaqush, to‘tiqush, arslon, it, dev, dunyo

ABSTRACT

In this study, the manifestations of the ego in various concepts and symbols are highlighted. The article analyzes the embodiment of the ego in which work. In the study, using statistical, comparative-typological methods, ego and related symbols were studied on the basis of sources. The aspects related to the soul of the symbols encountered in the works of Ibn Sina, Rumi, Ahmed Yassavi and Alisher Navai are analyzed. In our classical literature, what kind of symbols of the ego exist are proved on the basis of various images. In the works of our classic literature, the meeting of the soul in the form of birds is selected separately. Some aspects of lust found in wild animals are illustrated on the basis of examples. Concepts in other images are generally sorted. In the study, it was found that the ego has good and bad aspects in the characters in the works.

Keywords: Lust, woman, wild bird, bird carcass, ostrich, parrot, lion, dog, giant, world.

Insoniyat paydo bo‘lgandan buyon nafs va unga bog‘liq istilohlar doimiy u bilan yonma-yon tasvirlanadi. Nafs islomgacha bo‘lgan davrda ham, islomdan keyingi adabiyotlarda ham insonni zalolatga undovchi illat sifatida tasvirlanib keladi. Diniy va tasavvufiy manbalarda nafs ko‘proq insonni tarbiyalash uchun, uni komillikka undash uchun yoritilgan bo‘lsa, mumtoz adabiyotlarda huddi shu maqsadlar turli tushuncha va timsollar sifatida gavdalanadi. O‘zi dastlab, Odam Ato va Momo Havo yaratilgandan keyin, nafs ularning vujudiga singdirilgan. Balki shuning uchun ham Alloh taolo ularni sinab, Jannatdagi bir mevani (ayrim manbalarda bug‘doy sifatida keladi) yemaslikni talab qiladi. Ammo nafs va shayton u ikki yaratilganing aqliga hukm qilib, jannatdan haydalinishiga sababchi bo‘ladi.

1. Ayol timsolida ifodalanishi. Nafs dunyo, mol-davlatni ichiga kirib borgani sari unga berilib ketib, o‘zligini yo‘qotib qo‘ygan odamlarning holatiga nisbat qilib, dunyo arusi – kelinchak, piri zol – kampir tushunchasi orqali ham ifoda etiladi. Ya’ni mol-dunyo kelinchakdek ming xil kiyimda tovlanib, tuslanib o‘ziga tortadi, uni yaltir-yultiriga mahliyo bo‘lib yaqinlashib, dunyoni ichiga kirib ketganingni bilmay qolasan, dunyo o‘z domiga tortib ketadi, oxirida seni iskanjasiga tortgan dunyo chirkin, havoyi havas, nafsdan boshqa narsa emasligi, aldanib qolganingni his qilasan. Shundan so‘nggina seni aldab, o‘z domiga tortgan dunyo kelinchagi haqiqiy yuzini ko‘rsatadi. U hammani aldab kelgan piri zol – eski nayrangboz kampir bo‘lib chiqadi, kechikkaningni, nafsingni quli bo‘lib qolganingni keyin his qilasan, keyin kech bo‘ladi, degan fikrlar mumtoz adabiyotda asrlar davomida yashab keladi. Shu ma’noda hayotiy haqiqatni majoziy olamda, ramz va timsollar vositasida ifoda etuvchi tasavvuf adabiyotlari nafs tushunchasini turli obrazlar orqali bergan.

Nafs Ibn Sinoning “Salomon va Ibsol” qissasida **ayol** timsolida gavdalanadi. Asarda Ibsol quyidagicha tasvirlanadi: “Tangri unga (Ibsol) go‘zal ko‘rk va shaydoyi husn berdi. Bola balog‘atga yetgach, shayton yangasining ko‘zini unga burib yubordi, ketidan ko‘nglini ham unga bog‘ladi. Xotin unga oshiq bo‘lib qoldiyu, o‘z dardini ichiga sig‘dirishga chiday olmadi”.¹⁵ Nafs va shaytonning amriga quloq sola boshlagan ayol, yigitni turli yo‘llar bilan o‘ziga jalb qilishga urinadi. Ammo Ibn Sino yigitni shunchalar kuchli iroda egasi qilib tasvirlaganki, har qanday hiyla-nayrangga qarshi chiqa oladi. Otasi o‘rnida otalik qilib katta qilgan akasini qiyin ahvolda qoldirishni istamagan Ibsol, boshqa o‘lkalarni ishg‘ol qilishga kirishadi. Nafsga qarshi kurashish uchun o‘zini jang maydoniga olib kiradi. Bu asarda Ibn Sino nafsni qanday ko‘rinishda va qanday hiylalar qilib, insonlarni qiyin vaziyatga solishini yigitning yangasi timsolida namoyon qilgan. O‘z ichki nafsni ammorasiga qanday qarshi chiqa olishni

¹⁵Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol. A.Irisov tarjimasi.<http://ziyo.com.kutubxonasi>.

Ibsol timsolida ochib beradi. Asarning oxirida Alloh taolo nomidan quyidagi gaplar keltirilgan: “Qaysi bir do‘stimizni huzurimizda bor hukmlardan istagani bilan imtihon qilsak, u sabr qilsa, shunga yarasha mukofotga sazovor bo‘ladi”.¹⁶ Abu Ali ibn Sino kuchli sabr va irodaga ega bo‘lgan qahramoni orqali nafsni yengishni ko‘rsatib beradi. Ibsol ana shunday insonlardan biridir.

Qushlar timsolida ifodalanishi. Adabiyot tarixida qushlar haqida asar yozgan ijodkorlar ko‘plab uchraydi. Ibn Sinoning yana bir falsafiy asari “Risalat at-tayr”, “Tayr” qissasi deb nomlanuvchi qushlar haqida hikoya qiluvchi bu asarda, quyidagi jumlar keltiriladi: “Ajal zahrini yutinglar, yashajaksiz, o‘limni sevinglar tirik bo‘lajaksiz. Qo‘nadigan uya tutmay uchib yuringlar, chunki qushlarning ovlanadigan joyi uyalaridir”.¹⁷ Asarning shu yerida qushlar nafsining aytganlariga kirib, tuzoqqa tushadi va boshqa qushlar tilidan yuqoridagi fikrlar keltiriladi. Aslida, **qushlar** obraziga singdirilgan maqsad insonlarga tegishlidir. Asarning oxirida qushlar – **odamlar**, uzoq safardan so‘ng podshoh – Tangri huzuriga yetib boradi. Oyoqlaridagi kishandan qutulish yo‘lini Yaratgandan so‘raydi. Podshoh esa tuzoqni kim qo‘ygan bo‘lsa, xalos qiluvchi ham shu kishi ekanini aytadi. Asardagi ovchi – dunyo, qushlarga qo‘yilgan tuzoq – dunyoviy istaklar, ovchiga yuborilgan elchi esa – aql timsolidir. Faqatgina aql tufayli har qanday inson nafsiga bas kelishi mumkin. Bu o‘rinda Ibn Sino nafsni sindirish, fano bosqichida “o‘lmasdan burun o‘lishni” ko‘rsatmoqda. Insonning moddiy jihatdan o‘lmay turib, nafsni nazorat ostiga olish nazarda tutilgan. Aynan tasavvufda shu jihat bor, kimki Allohga yaqin bo‘lishni istasa, avvalo nafsini o‘ldirishi kerak.

To‘tiqush timsolida ifodalanishi. Huddi shu g‘oya, tasavvufga oid asarlarning, falsafiy fikrlarning eng qimmatlisini yozib qoldirgan allomamiz Jaloliddin Rumiyning bir hikoyatida uchraydi. Qiziqarli jihati Rumiya ham nafs **qush** obrazida gavdalanadi, ya’ni **to‘tiqush**. Uning “To‘tiqushning hiylasi”¹⁸ hikoyatida qafasdagi to‘tiqush hiyla orqali ozodlikka chiqib oladi. Erkin bo‘lgan to‘tiqush egasiga quyidagilarni aytadi: “Hindistondagi to‘tiqush o‘z harakati bilan menga nasihat berdi. Aytdeki, gapirishni, sayrashni qo‘y. Chunki sen qafasdasan. So‘ng o‘zingni o‘lganga solib, men qilgan ishni qil. Men kabi o‘zingni o‘lganga solsang, qafasdan qutulasan”, shunday deya to‘tiqush uchib ketadi. Demak, uning do‘stlari ozod bo‘lish uchun dastlab, nafsingni tarbiyalashing kerak. Ya’ni har bir inson nafsining buyruqlari bilan ish qilar ekan. U huddi qafasdagi qushga o‘xshaydi. Nafsini tarbiyalay olsa, o‘lmasdan turib o‘lsa, haqiqiy ozodlikka erishadi. Rumiya falsafa bilan yozilgan hikoyatlarni

¹⁶ Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol. A. Irsov tarjimasida. <http://ziyo.com.kutubxonasi>.

¹⁷ Болтабоев.Х. Ислом тасаввуфи манбалари.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.-Б.79.

¹⁸ Jaloliddin Rumi. “Masnaviy” dan ibratli hikoyalar. www.ziyo.com.kutubxonasi.-B.20.

o'qisangiz, oddiy maishiy mavzudagi asardek ko'rinadi. Ammo uning botiniga kirib borsangiz, haqiqiy falsafaga duch kelasiz.

Arslon timsolida ifodalanishi. Rumiyning yana bir hikoyati "Nafs yirtqich arslon kabidir" deb nomlanib, Rumiyni nafsni **yirtqich arslon** sifatida tasvirlaydi. Kichkinagina quyoning hiylasiga uchgan arslon, nafsining quliga aylanib oxiri halokatga mahkum bo'ladi. Shu sababdan ham dunyo boyliklariga berilmaslik, qalbning, ko'zning to'q bo'lishi va tilning tiyilishi nafsni yengishning dastlabki bosqichlaridir.

Tuyaqush timsolida ifodalanishi. Farididdin Attorning "Pandnoma" asarida ham nafs qush timsolida keltiriladi. **Tuyaqush** sifatida tasvirlaydi, tasavvufshunos. "Tuyaqush" so'ziga e'tibor bersak, ikki jonzotning qo'shilishidan hosil bo'lgan, ya'ni tuya- hayvon yerda yuruvchi va qush osmonda uchuvchi. Farididdin Attor ham aynan shu jihatiga urg'u beradi. Tuyaqushning ustiga biror yuk ortishmoqchi bo'lishsa, men qushman deb javob beradi. Qushlarga tegishli biror topshiriq berilsa, tuyaman deb javob berarkan. Nafs shunday yirtqich narsaki, sizning ko'zingizga turli jonzot qiyofasida, hattoki yaqin insoningiz sifatida ham gavdalanishi mumkin.

Karkas qush timsolida ifodalanishi. Nafs bilan bog'liq tushuncha va timsollar mumtoz asarlarda turli ko'rinishlarda uchraydi. Xususan, Ahmad Yassaviy ijodida **karkas qush** timsolida tasvirlanadi :

...Dunyo mening degonlar, jahon molin olg'onlar,¹⁹

Karkas qushdek bo'lubon ul haromg'a botmishlar.

Misralarga e'tibor bersak, dunyo moliga, ya'ni turli noz-ne'matlarga berilganlar, unga ko'ngil bog'laganlar haqida aytilayapti. Shunday kishilar karkas qush, ya'ni o'laksaxo'r qushdek nopok yashashiga ishora qilayapti. Nafsini yenga olmaganlarni aynan shunday qiyoslaydi.

Yobon qush timsolida ifodalanishi. Yana bir she'rida esa nafsni "yobon qush"ga o'xshatadi:

Nafsing seni boqib tursang nelar demas,

Zori qilsang Olloh sari buyun sunmas.

Qo'lg'a olsang yobon qushdek qo'lg'a qo'nmas,

Qo'lg'a olib tun uyqusin qilg'il bedor.²⁰

Yassaviy insonning ko'ngli nimalarni tusamasligiga e'tibor qaratib, nafsni asiriga aylangan kishilar uni hech qachon yenga olmasligini aytadi. Nafsni aytganlarini so'zma-so'z bajarganda, u insonni tubanlik sari boshlashini aytadi Ahmad Yassaviy. Va yobon qush kabi qo'lga qo'nmas, ya'ni to'g'ri yo'lni yo'qotib qo'yishiga urg'u

¹⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т.: "Адабиёт ва санъат", 1991. -Б.196.

²⁰ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т.: "Адабиёт ва санъат", 1991. -Б.102.

beradi. Shu sababli ham ana shu yobon qush – nafsni yengib, har bir inson o‘zini poklashi kerakligini ta’kidlaydi.

Dev timsolida ifodalanishi. Najmiddin Kubro insonni tubanlashtiruvchi nafsni **dev** qiyofasida tasvirlaydi:

*Devest daruni man, ki pinhoni nest,
Bardoshtani sarash ba osoni nest.
Iymonash hazor bor talqin kardam,
On kofirro sari musulmoni nest.*

(Ichimda bir dev bor, u yashirin emas. Boshini ko‘tarishi ham osonlik bilan bo‘lmaydi. Ming marta iymonga keltirib, musulmon qilmoqchi bo‘ldim, ammo ul kofirda musulmonlikdan nishona yo‘q). Najmiddin Kubro ichimda dev bor deya, o‘z nafsini ta’kidlaydi. Uni kofir sifatida ko‘radi. Kofirlarda musulmonlik xislati bo‘lmaganidek, nafsni devga o‘xshab, yomon bo‘lib ketganlarda, iymon ham bo‘lmaydi.

Nafs - g‘addor dushman va qattol kofir. Nafs **devi** boshini yanchgan kishi qanoat mulkning sohibqironi bo‘lib, poklik xazinasini qo‘lga kirita oladi.

Dunyo timsolida ifodalanishi. Alisher Navoiyning g‘azallarida esa, **nafs – dunyo, nafs iti**, timsollari bo‘lib tasvirlanadi. Taniqli adabiyotshunos, olim Nurboy Jabborovning “Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari”²¹ maqolasida Navoiy dunyoni ikki xil ma’noda qo‘llaganligini aytib o‘tadi: 1. “Dunyo” timsoli inson yashab turgan makon ma’nosida; 2. “Dunyo” timsoli odamzodni ma’rifatdan to’suvchi parda sifatidagi talqini. Biz aytmoqchi bo‘lgan jihat, aynan ikkinchi turiga kiradi. Nurboy Jabborovning fikricha, Navoiy asarlarida dunyo emas, dunyoparastlik inkor etiladi. Dunyoni emas, dunyoga muhabbatni tark etishga chaqiriladi. Dunyoga muhabbat esa, nafsning amrini bajarish asnosida qo‘yiladi. Shu sababli ham Navoiy quyidagi misralarni keltiradi:

*Ey Navoiy, er esang dunyo arusin qil taloq,
Bir yo‘li bo‘lma zabun bu zoli makkor ollida.*

“Ziyatlanib kelin suvratida ko‘ringani bilan u, aslida, “zoli makkor” – makru hiylani hayotiy a’mol qilgan kampir ekanini aytib, uning oldida hech qachon zabun bo‘lmaslikka chaqiradi. O‘zagi “dun” bo‘lgan “dunyo” so‘zi, bundan tashqari, “tubanlik”, “pastlik” ma’nolarini ham anglatadi. Ya’ni, buyuk mutafakkir nazdida, dunyo – insonning Haq ma’rifatiga erishmog‘i yo‘lidagi to‘siq, uni tubanlikka qulatguvchi illatdir”. “Bu dunyoga ko‘ngil berib u bilan mahliyo bo‘ldim,

Yusuf Xos Hojib ijodida ham nafs tushunchasi dunyo sifatida gavdalanadi. Uning “Qutadg‘u bilig” asarida quyidagi fikrlar uchraydi:

²¹Jabborov.N.Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari.-T.: “Alisher Navoiy va XXI asr”,2021.

*U esa mendan qochib vafo qilmadi.
Dunyo meni aldadi, sevib o'ziga chorladi,
Men ko'ngil qo'ygach, shoshilib mendan qochdi.
Barcha kerakli ishlarimni bir chetga qo'yib,
Havasga g'arq bo'lib keraksiz (ishlar)ni qildim*"²²

It timsolida ifodalanishi. Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga nazar tashlasak, nafs haqida biror bir kitob yozmagan, ammo deyarli barcha asarlarining mohiyatini nafsni yengish g'oyasi tashkil etadi. Xususan, "Xamsa" dostonlari tarkibida nafsning turli timsollarda kelishiga misollar keltiradi. "Hayrat ul-abror"²³ dostonining uchinchi maqolotida sultonlar to'g'risida gapirar ekan, ularni vujud tashvishi oldida butun mamlakat, xalqni xarob qilmaslikka chorlaydi :

*Sen chu bo'lub sarxushu xilvatgaroy,
Anda qilib har ne tilab nafs-u roy.
Bazmdagi qari-yu gar xud yigit,
Maydin o'lub har biri bir telba it.
Shaynda qoplondan agarchi fuzun,
Nafs itining ilgida lekin zabun.*

"Hayrat ul-abror" dan olingan misralarga qarasak, Navoiy **nafsni it** sifatida tasvirlaydi. Alisher Navoiy sultonlarning maishatbozlik, ichkilikka ruju qo'yishini nafsga bo'ysunish, deb biladi. Hushyorligini yo'qotgan mamlakat hukmdori nafaqat o'zini, balki yonidagi barcha amaldorlarini ham "nafs iti"ning qo'liga topshiradi. Shu sababli Navoiy shohlarni maishatga berilmaslikka, adolat bilan ish tutishga chorlaydi. Taniqli navoiyshunos Ibrohim Haqqul o'zining "Zanjirband she'r qoshida" kitobida "nafs iti" iborasini mana bunday izohlaydi: "...tasavvuf she'riyatida (poetik obraz)" sifatida it – bu nafs. Itlar esa nafs farzandlari, ya'ni nafsוניy xirslar". Insonning boshiga nafs tufayli turli xil balolar keladi. Sababi turli yomon illatlar aynan nafs tufayli paydo bo'ladi.

*Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun, olamda yo'q sendek shujo'.*

Alisher Navoiy tomonidan nafs haqida aytilgan eng mashhur misralar. Bu baytda "besha" so'zi to'qay, o'rmon ma'nosini anglatadi. Demak, Alisher Navoiy xususiy manzaralarni qo'llash orqali nafsni yengishni ta'kidlaydi. Ya'ni, o'rmon qiroli, dunyodagi eng dahshatli kuch bo'lmish sherni-da mag'lub etsang – bu sening qudrating, shijoating namoyishi bo'lolmaydi. Balki, nafs itini mahv qilsanggina

²² Юсуф Хос Ҳожиб.Кутадғу билиг.-Т.: "Фан",1971.-В.227.

²³ Алишер Навоий.Ҳайрат ул-аброр.-Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ,2011

dunyodagi eng shijoatli, botir kishi sanalishga loyiqsan. Navoiy nafsni sherdan ham kuchli ekanligiga alohida urg‘u beradi va misralarida uni itga qiyoslaydi. Shoir uchun nafs go‘yoki **it**, ammo qudratligi, insonni o‘ziga bo‘y sundirish jihatidan sherdan ham kuchli. Shu sababli ham sherdek kuchi bo‘lmasa-da, lekin bir nafsni yengishga qodir irodasi bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Bu tadqiqot bo‘yicha xulosa qiladigan bo‘lsak, nafsga oid tushuncha va timsollar bir nechtni tashkil etar ekan. Ibn Sino ijodida **ayol** va **qush** timsolida, Rumi hikoyatlarida **to‘tiqush**, **arslon** sifatida gavdalangan. Fariddin Attorda **tuyaqush** sifatida namoyon bo‘lsa, Najmiddin Kubroda **dev** qiyofasida ko‘rinadi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida **karkas qush**, **yobon qush** ko‘rinishida uchraydi. Alisher Navoiy ijodida esa **nafs – it, dunyo, o‘zlik imorati, dunyo arusi** timsollari bilan namoyon bo‘ladi. Demak, tasavvuf va mumtoz ijodkorlar o‘z asarlarida nafsni qaysidir qahramon ruhiyatida aks ettirish orqali, insonlarni tarbiyalashga harakat qiladilar. Bu qahramonlar asosida tushuntirilgan nafsni barcha yaxshi anglaydi. Asarlardagi qahramonlarga emas, balki komil inson bo‘lishga intiladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар.-Т.:Адабиёт ва санъат,1991.-Б.60.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. XX jildlik. XVII jild. Nasoyim ul-muhabbat.-Т.:”Fan”,2001.
3. Yusuf Xos Hojib.Qutadg‘u bilig.-Т.:”Cho‘lpon”,2007.-Б.136.
4. Аҳмад Югнакий Ҳибат ул-ҳақойиқ.-Т.:www.ziyouz.com kutubxonasi,2002.
5. Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. (Таржима ва шарҳ билан) Таржимон: Маҳкамов А. Шарҳ нашриёти, 1999.
6. Alisher Navoiy.Lison ut-tayr.-Т.: “G‘afur G‘ulom”,2009.
7. Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Б. 12
8. Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol. A.Irisov tarjimasini.<http://ziyo.com.kutubxonasi>.
9. 11. Jaloliddin Rumi. “Masnaviy”dan ibratli hikoyalar. www.ziyo.com kutubxonasi. -Б.20.
10. 12. Жалололдин Румий. Маънавий маснавий. 1-6 китоб. – Т., 1999–2005.